

ՀԱՅՈՉԵՍԱԿԱՆ

«ՀԱՅՃԵՆ» ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ-ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԱՄՍԱԳԹԵՐ

Անվար

1915 ԹՎԱԿԱՆԻՆ ԿԻՆ ԼԻՆԵԼ ՊՈՆՏՈՍՈՒՄ

ՍԱԻԾ ԶԵԹԻՆՈՂԼՈՒ
Սուամբուլ

Օսմանյան կայսրության նվաճումից հետո Պոնտոսն արմատական փոխինության ենթարկվեց: Սուլթանական պալատը, որ չկարողացավ թուրք քոչվորներին տարածաշրջանում տեղակորել, ծեռնամոլս եղավ ափամերձ՝ Բարումից մինչև Սյուրմենե, Ոիզե և Օֆ տարածքներում բնակվող ուղղակիա ժողովուրդների քննի խալանացման քաղաքականության իրավանացմանը: Քննի իսպամուսն ամենամեծ գործոններից մեկն է, որ այլ քրիստոնյա ժողովուրդների նման՝ հայերը ևս այլ ազգաբնակչության հետ են միախառնել:

1915 թ. Պոնտոսում հայ կնոջ մասին խոսելը համարժեք է պատմական գործնացում վերջակետ դնելուն: Պոնտոսում հայերի գոյության վերացմանը վերջ դրվեց նաև կանանց գոյությանը: Կանանց մեծ մասը ոչնչացվել է մահվան ճամփորդության ժամանակ, իսկ մյուս մասն է՝ գերեվարվել և տեղ գտել մուսուլմանական հարեմներում:

Պոնտոսի Լազիստանի գավառում 1915 թ. նախաշեմին, այսինքն մինչև հայերը մահվան ճամփորդության կանոնվեհին, ուստիմասիրողներ Ռ. Գևորգյանը ու Պ. Փափուշյանը նշում են, որ միայն 35 հայ էր մնացել¹: 1880-ական թթ. Վերջին տարածաշրջան այցելած Վիտալ Բուխներն արձանագրել է, որ այստեղ 100 կաթոլիկ, 5000 ուղղակիա, ընդհանուր առանձմ՝ 5100 հայ է բնակվել:

Հանրապետական ժամանակաշրջանում 1927 թ. կատարված մանրամասն մարդահամարով հաստատվել է, որ Լազիստանի գավառում որևէ հայ չի մնացել:

Երբ նայում ենք 1927 թ. ամբողջ Պոնտոսի հայ կանանց պատկերին, հստակ տեսնում ենք զարգացումը: Ակիաներձ հատվածում, Տրավիզոնում կրոնական պատկանելությունն անհայտ 58 հայ կին է մնացել, որոնցից 53-ի մայրենի լեզուն հայերենն է եղել. Օրդուում 59 հայ կին է եղել և 163 կանայք, որոնց մայրենին հայերենն է եղել. Գիրեսունում 1 հայ կին է մնացել, իսկ կին, որի մայրենի լեզուն հայերենն է, չկար, Սամսունում մնացել է 111 հայ կին, սակայն 121-ի մայրենի լեզուն հայերենն է եղել: Արդիվեհում և Գյումրիշանում հայ կին չի մնացել, չկար նաև կին, որի մայրենի լեզուն հայերենն է եղել: Օրդուում 59 հայ կին է եղել և 163 կանայք, որոնց մայրենին հայերենն է եղել. Գիրեսունում 1 հայ կին է մնացել, իսկ կին, որի մայրենի լեզուն հայերենն է, չկար, Սամսունում մնացել է 111 հայ կին, սակայն 121-ի մայրենի լեզուն հայերենն է եղել: Արդիվեհում և Գյումրիշանում հայ կին չի մնացել, չկար նաև կին, որի մայրենի լեզուն հայերենն է եղել: Գյումրի ափամերձ շրջանում որպես հայ մնացած կանանց թիվը 229 է, իսկ 337 կանանց մայրենի լեզուն հայերենն է: Հետևաբար՝ կարելի է հետևյալ եղբահանգմանը գալ. մահվան ճամփորդությունից սպրած Պոնտոսի հայերի մոտ մեկ երրորդն իշխանացվել է: Մինչեւ Պոնտոսի ներքին շրջաններում այս ցուցանիշն ավելի բարձր է. Անմահյուր

138 հայ կին է մնացել, և ապշեցուցիչ է, որ 596 կանանց մայրենի լեզուն հայերենն է եղել:

Կյուուամենայնիվ, պետք է ընդգծել, որ որևէ թվաքանակ կամ վիճակագրություն չի կարող ներկայացնել այս մարդկանց ողբերգությունը:

Նախքան պատերազմի մեջ ներքաշվելը, Եվրոպայում պատերազմի սկսվելուն պես Սիսուլյուն և առաջադիմություն կուսակցության քարտուղարները Տրավիզոն են գալիս և ծեռնամոլս լինում Հասուկ կազմակերպության (Թեշիլար Մահսուսա) ձևավորմանը: Նախ «մահակող գավառապետ» անունը ստացած և այդ ժամանակահատվածում Ոիզեի գավառապետ Զենալ Ազմի թիյը Տրավիզոնի նահանգապետ է նշանակվում: «Զենալ Ազմի թիյը բազմաթիվ գործողությունները Հասուկ կազմակերպության հետ էին առնչվում: Եվ կասկած չկար, որ առաջիկայում է իրենից մեծ օգուտ էր լինելու: Այս պատճառով Զենալ Ազմի կազմակերպության մեջ ներգրավելու դրոշումից հետո նա ևս սկսում է մասնակցել Տրավիզոնի պատվիրակությունից²:

Ոիզեի գավառապետ Սուլեյման Սամի թեկեները, Գյումրի հայական գավառապետ, Հասուկ կազմակերպության տուստամարտիկ Արդուլքաղի թիյը³, բանակից հետո Գիրեսունի գավառապետ Ալի Ֆունքը, Սամսունի հրամանատարության ներքո ավազակախմբեր ձևավորել և պարագուխ դարձնել բոլոր նրանց, ովքեր իշչակ են ծեռք թերել հատկապես ավազակությամբ գրաղվելու շնորհիկ⁴:

Այսիսով Հասուկ կազմակերպության ընդունած առաջին որոշումներից մեկն է. «Օգուել Տրավիզոնի բանություն գտնվող կալանավորներից, նրանց դուրս թերել բանտից, սպաների հրամանատարության ներքո ավազակախմբեր ձևավորել և պարագուխ դարձնել բոլոր նրանց, ովքեր իշչակ են ծեռք թերել հատկապես ավազակությամբ գրաղվելու շնորհիկ⁵:

Այսիսով Հասուկ կազմակերպության ավազակախմբերի, այսինքն իրագործող ջոկատների ձևավորություն ավարտվում է: Այս պավազակախմբերի առաջնային պարտականությունն այդ թվականներին Ռուսաստանի հովանու ներքո գտնվող Արդիվեհի, Արդանուչի, Կարսի և Արդահանի հայկական գյուղերը թալանելն էր: Այստեղ պարտության մատնվելով՝ Հասուկ կազմակերպության ավազակախմբերը պետության հայկական ճամփորդության կազմակերպաման գլխավոր դերակատարներ, համա-

ջանների՝ Պոնտոսի հայերի թալանն ու կոտորածները: Սրանցից ամենաճամաչվածը Թուփակ Օսմանն է, որի պաշտոնը հասել է մինչև Զանքայայի պահակային գորագունը:

1901 թ. Տրավիզոնում ծնված Շուշանիկ Հովհաննեսի Փաչաջանը, ով 1915 թ. զուտ պատահականությամբ էր կարողացել ողջ մաս, նկարագրում է այն ողբերգական ճամփորդությունը, որ 1915 թ. կատարվել է Մերգիֆոնից դեպի անհայտություն: «Հայր Հովհաննեսը, երեք եղանակությունը ունենք: Օնիկ Սախուխանը նկարիչ Վարդան Մախուխյանի⁶ ավագ եղբայրն է: Նրանց ծննդները հարուստ մարդիկ են և երեխաներին լավ կրթության էին տվել: Երբ հորաքույրը նշանվել է, մինչև ամուսնանալը ֆրանսիան սովորելու համար հատուկ ուսուցիչ են վարձել, դաշնամուր են թերել տուն, որպեսզի նա նվազել սովորի: Սիայն դրանից հետո է հորաքույր հարս գնացել: Կյանք խորացած տայալի մակարդակին մասը գործում է առաջնամուր Պոնտոսի մշակութային մակարդակն են ցոյց տայիս: 1905 թ. Տրավիզոնում ծնված գրող Լեոն Զավեն Սուլմեյանի «Ձեզ եմ մինում, տիկնայք և պարոնայք» վերնագրով ինքնակենսագրական վեպում «Ցանկանում էին, որ մենք երեխաներս, մեր ընդունակությունները ցոյց տայինք: Նվարդը դաշնամուր էր նվազում Օնիկը՝ ջութակ...»⁷: Այստեղ նկարագրվածը այդ ժամանակաշրջանի առօյնան: Հաշնամուր է: Դաշնամուրը Պոնտոսի մի մասը, հետագայում դատվելու նկատառամամբ, Մեծ Բրիտանիայի կողմից աքսորվեց Մալթա կղզի, սակայն Անգլիան Հայոց ցեղասպանության պատասխանատուներին դատաքննությունը: Մեղադրյալների մի մասը, հետագայում դատվելու նկատառամամբ, Մեծ Բրիտանիայի կողմից աքսորվեց Մալթա կղզի, սակայն Անգլիան Հայոց ցեղասպանության պատասխանատուներին ի վերջո փոխանակեց անզիահցի ռազմագործ գործությունների հետ Ակունքի խնդր: Եթերի թարաքակարգությունը կամ առաջնամուր է, որ Տրավիզոնում հայերից առգրավական դաշնամուրը Պոնտոսի մի մասը, հետագայում դատվելու նկատառամամբ ավագակարգությունը կամ առաջնամուր է: Մինչեւ այդ թվականներին շուկայում մեկ ափսեի գինը 5 դրույթ էր:

Մերգիֆոնում սկզբանական շրջանում հայերին հայամ ընդունելու կը էին անում. «Մեր քուեջի ուսուցիչ Գյուլյանի երկու աղջիկները՝ Արմինեն, նիծ երրորդ դասարանում մաթեմատիկա է դասավանդել: Աղջիկներից մեծը՝ Արմինեն, ինձ երրորդ դասարանում մաթեմատիկա է դասավանդել: Տեղահանությունից առաջ աղջիկների մաթեմատիկա է դասավանդել: Նա հայերենի թուրքերենի և ֆրանսերենի լուսակատար է գործությունը: Մեր քուեջում դասավանդությունը կամ առաջնամուր է: Մինչեւ աղջիկների մաթեմատիկա է դասավանդել: Տեղահանությունից առաջ աղջիկների մաթեմատիկա է դասավանդել: Նա հայերենի թուրքերենի և ֆրանսերենի լուսակատար է գործությունը: Հայությունը կամ առաջնամուր է: Մինչեւ աղջիկների մաթեմատիկա է դասավանդել: Տեղահանությունից առաջ աղջիկների մաթեմատիկա է դասավանդել: Նա հայերենի թուրքերենի և ֆրանսերենի լուսակատար է գործությունը: Հայությունը կամ առաջնամուր է: Մինչեւ աղջիկների մաթեմատիկա է դասավանդել: Տեղահանությունից առաջ աղջիկ

Սկիզբ՝ 1-ին էջում

Չուշանիկից տեղեկանում ենք, որ մնացած բոլոր ուսուցիչները աքսորվել ու սպասվել են:

Չուշանիկի ճամփորդությունը սկսվել է օգոստոսի 12-ին Սերգիֆոնից. «Ես չորս տարեկանից ի վեր ամերիկան որբանոց են գնացել, այնուհետև սովորել Սերգիֆոնի Անասոլիա քրթուում, որի տնօրենը միս Շարլոր Ուիլլարդն էր: 1915 թ., երբ սկսվեց տեղահանությունը, մեր քոլեջի մարդիկ ևս աքսորվեցին: Մենք մեր ուսուցիչների հետ միասին էինք: Բոլորին տասնիննա սայլի մեջ աքսորեցին. ոչ ոք չգիտեր, թե ուր ենք գնում: Չուշաներով, իշխանատներով անցներով՝ հասանք Անասիա: Որպեսզի քննենք, այնտեղ մեզ մի շենքի երկրորդ հարկում գտնվող երկու փոքրիկ սենյակներում տեղավորեցին»: Աքսորների, ամբողջ գիշեր մարդու սիրտը կտոր-կտոր անող հառաջանքների ու գործում-գոյնունների պատճառով չեն կարողանում քննել: «Առավոտյան իմացանք, որ այդ շենքի առաջին հարկում ճիշտ մեր սենյակների տակ գտնվող սենյակներում, իրար վրա շարված, գլուխները կտրած հայերի դիակներ կային. այս հայերը հոգեվարդի մեջ են եղել, և մենք էլ սարսափի մեջ նրանց ճիշերն ենք լսել»:

Տիկին Ուիլլարդը, մինչև Անասիա, իր աշակերտների հետ էր: Անասիայից հետ է վերադարձվում: Մինչեւ տիկին Ուիլլարդն ու իր օգնական՝ տիկին Քեյքը, Օսմանյան կայսրությունում Ամերիկայի արտակարգ և լիազոր դեսպան Մորգենթաուին նամակ էին ուղարկել և բոլյություն ստացել, որպեսզի քոլեջի աշակերտները չտեղահանվեն: Թուրքայի գավառապետին հնարավոր չեր այս թույլտվությունը բացատրել, և աշակերտները ժաման ճամփորդությամբ Սվաս են հասնում:

«Թուրքայի գավառապետն առաջ քաշեց այն փաստարկը, որ բոլոր հայերին առանց բացառության աքսորելու հրամանն իրեն Սերգիֆոնի նահանգապետն է տվել: Այնտեղ՝ իշխանատան մի անկյունում շարժվող մի ուղապատկեր կար: Երբ աղջկների հետ նրան մոտեցանք, որ այդ մարդը հայ էր. ժամփարմները նրա վրա ջրադաշի քար էին նետել և ողնաշարը կոտրել. սակայն ինք դեռ չէր մահացել: Թեև գիտեինք, որ այդ վիճակով երկար չեր ապրի, մեր ուտելիքի մի մասը նրան տվեցինք՝ մտածելով՝ թող գոնե կուշտ մահան: Հետո սայլապանները մեզ Շարքըլա տարան: Սայլապանի կողքին նստած ժանդառն իջավ ապից: Սայլապանն էլ իջավ, և միասին մեզնից փողոց իջավ: Մինչեւ մեզն մոտեցինք: Սայլապանը գույլատրեցին մինչև Անասիա գնացին: Ուստի սայլապանը գոլեջի աշխատեց նրանց հետ գնալու թույլտվություն ստանա: Ակզրում դա չընդունվեց: Ակելի ուշ ճամփորդության առաջին օրը տնօրենին թույլատրեցին մինչև Անասիա գնալ: Օգոստոսի 12-ին՝ կեսօրից հետո, երկու դպրոցի 62 երիտասարդ կանանցով լցված 14 սայլերը ճանապարհ ընկան: Ուժուագործի դաժանությամբ մի քանի ժանդարմ նրանց էին ուղեկցում: Քաղաքից դուրս գալիս շարասյունը կանգնեցրեցին: Նահանգապետը քոլեջի տնօրենին կանչեց և ցանկացավ, որ վերջին վկայություն տա առ այն, որ այս երիտասարդ կանայք կրոնափոխ լինելու համար որևէ անհարի ճնշման չեն ենթարկվել: Այնուհետև ոստիկանությունը յուրաքանչյուր երիտասարդ կոնց հարցուց, թե սարափելի ճամփորդությունից փրկվելու համար համաձայն են կրոնափոխ լինել և մուտքանական: 62-ն էլ մերժեցին: Մի քանի կիլոմետր հետո նոյնը կրկնվեց: Ու կրկին բոլորը հրաժարվեցին: Առաջին գիշերը Անասիա հասան և գիշերը քաղաքի մոտակայքում գտնվող անտառում անցկացրին: Հաջորդ առավոտ ամերիկացի տնօրենը նրանց մոտ ուտելիք ու գումար թողեց: Հետո աղջկներին թողելով՝ Անասիայի նահանգապետից տուն վերադառնալու հրաման ստացավ: Օգոստոսի 13-ի երեկոյան Սերգիֆոն վերադառնալիս շատ տխուր էր, մտածում էր, որ աղջկներին այլևս չի տեսնելու: Չորս օր անց, երբ նրան թույլատրվեց տեսնել Սվասի նահանգապետին, հոյս տածեց՝ մտածելով, որ իրեն հաջողվել է վերջինիս համոզել իրանայել աղջկներին հետ վերադառնել: Շարասյանը հանդիպեց Սվասի այն հատվածում, որն ուղղում մեզ էր նայում: Տեսավ, որ 62 աղջկներից 21-ը առևանգվել է: Մնում էին 41ը: Նրանց Սվասի ամերիկյան դպրոց տանելու թույլտվություն ձեռք բերեց: Քանի դեռ այնտեղ սպասում էին, նրան հաջողվեց նահանգապետին համոզել, որ պեսզի թույլ տա 41 աղջկներին Սերգի-

ֆոն վերադառնել: Մոտ մեկ ամիս ճանապարհը. «Հասանք Սվաս: Այնտեղ էլ աղջկների ամերիկյան քոլեջ կար, սակայն բոլորն աքսորվել էին: Նրանց մահականերն ու անկողինը տեղուում էր մնացել: Մեզ այնտեղ տեղավորեցին: Ավատում երեք շաբաթ մնացին: Նահանգապետը Սվասում շտկամ չէր, և մինչև նրա վերադառն այնտեղ սպասեցինք... Հետո մեր դեկավար տիկնայք նահանգապետի հետ բանականացրեցին ակտեցին: Այս բանական քանակությունը ներկայացնելու համար առաջ գույլատրեցին աղջկների մի օրինակէ է»¹¹:

«Սեպտեմբերի 1-ին դուրս եկանք Սվասից և Սերգիֆոնի ուղևորությունը նահանգապետին հասանք: Հիշուագործությունը աղջկների մի օրինակէ է»¹²:

«Ես դեկտեմբերի 1-ին դուրս եկանք Սվասից և Սերգիֆոնի ուղևորությունը նահանգապետին հասանք: Հիշուագործությունը աղջկների մի օրինակէ է»¹³:

«Ես դեկտեմբերի 1-ին դուրս եկանք Սվասից և Սերգիֆոնի ուղևորությունը նահանգապետին հասանք: Հիշուագործությունը աղջկների մի օրինակէ է»¹⁴:

«Ես դեկտեմբերի 1-ին դուրս եկանք Սվասից և Սերգիֆոնի ուղևորությունը նահանգապետին հասանք: Հիշուագործությունը աղջկների մի օրինակէ է»¹⁵:

«Ես դեկտեմբերի 1-ին դուրս եկանք Սվասից և Սերգիֆոնի ուղևորությունը նահանգապետին հասանք: Հիշուագործությունը աղջկների մի օրինակէ է»¹⁶:

«Ես դեկտեմբերի 1-ին դուրս եկանք Սվասից և Սերգիֆոնի ուղևորությունը նահանգապետին հասանք: Հիշուագործությունը աղջկների մի օրինակէ է»¹⁷:

«Ես դեկտեմբերի 1-ին դուրս եկանք Սվասից և Սերգիֆոնի ուղևորությունը նահանգապետին հասանք: Հիշուագործությունը աղջկների մի օրինակէ է»¹⁸:

«Ես դեկտեմբերի 1-ին դուրս եկանք Սվասից և Սերգիֆոնի ուղևորությունը նահանգապետին հասանք: Հիշուագործությունը աղջկների մի օրինակէ է»¹⁹:

«Ես դեկտեմբերի 1-ին դուրս եկանք Սվասից և Սերգիֆոնի ուղևորությունը նահանգապետին հասանք: Հիշուագործությունը աղջկների մի օրինակէ է»²⁰:

«Ես դեկտեմբերի 1-ին դուրս եկանք Սվասից և Սերգիֆոնի ուղևորությունը նահանգապետին հասանք: Հիշուագործությունը աղջկների մի օրինակէ է»²¹:

«Ես դեկտեմբերի 1-ին դուրս եկանք Սվասից և Սերգիֆոնի ուղևորությունը նահանգապետին հասանք: Հիշուագործությունը աղջկների մի օրինակէ է»²²:

«Ես դեկտեմբերի 1-ին դուրս եկանք Սվասից և Սերգիֆոնի ուղևորությունը նահանգապետին հասանք: Հիշուագործությունը աղջկների մի օրինակէ է»²³:

«Ես դեկտեմբերի 1-ին դուրս եկանք Սվասից և Սերգիֆոնի ուղևորությունը նահանգապետին հասանք: Հիշուագործությունը աղջկների մի օրինակէ է»²⁴:

«Ես դեկտեմբերի 1-ին դուրս եկանք Սվասից և Սերգիֆոնի ուղևորությունը նահանգապետին հասանք: Հիշուագործությունը աղջկների մի օրինակէ է»²⁵:

«Ես դեկտեմբերի 1-ին դուրս եկանք Սվասից և Սերգիֆոնի ուղևորությունը նահանգապետին հասանք: Հիշուագործությունը աղջկների մի օրինակէ է»²⁶:

«Ես դեկտեմբերի 1-ին դուրս եկանք Սվասից և Սերգիֆոնի ուղևորությունը նահանգապետին հասանք: Հիշուագործությունը աղջկների մի օրինակէ է»²⁷:

«Ես դեկտեմբերի 1-ին դուրս եկանք Սվասից և Սերգիֆոնի ուղևորությունը նահանգապետին հասանք: Հիշուագործությունը աղջկների մի օրինակէ է»²⁸:

«Ես դեկտեմբերի 1-ին դուրս եկանք Սվասից և Սերգիֆոնի ուղևորությունը նահանգապետին հասանք: Հիշուագործությունը աղջկների մի օրինակէ է»²⁹:

«Ես դեկտեմբերի 1-ին դուրս եկանք Սվասից և Սերգիֆոնի ուղևորությունը նահանգապետին հասանք: Հիշուագործությունը աղջկների մի օրինակէ է»³⁰:

«Ես դեկտեմբերի 1-ին դուրս եկանք Սվասից և Սերգիֆոնի ուղևորությունը նահանգապետին հասանք: Հիշուագործությունը աղջկների մի օրինակէ է»³¹:

«Ես դեկտեմբերի 1-ին դուրս եկանք Սվա

ՏՈՀՄԱԾՄԱՆ

ԹՅՈՒՂԱԿՈՏՈՐ ՏՈՀՄԱԾԱՌ

Կերպերս ինձ զանգահարեց մեր «Համշեն» հայրենակցական - բարեգործական կազմակերպության անդամ տիկին Անժելա Գարանյանը և ասաց, որ ցանկանում է թերթին հանձնել տարիներ առաջ հորից՝ Ավետիս Գարանյանից, Եղեռնի մասին լսած պատմությունները: Չատ բան մոռացել է, բայց գնես այդքանը փրկի: Ես, անշուշտ, ոգևորեցի նրան, խոստացա տպագրել, և խնդրեցի, որ գրի նաև իր կենսագրությունը, որպեսզի ընթերցողներին ներկայացնեմ նյութի հեղինակին:

Օրեր անց նա զանգահարեց ինձ և Ես գնացի նրանց տուն՝ ծեռագիրը վերցնելու: Տիկին Անժելան և ամուսինը ծանր վիճակում էին, ամուսինը գամված էր անկողնուն, ինքը ծանրագոյն հոգսերի տակ կրած խնամում էր նրան, կերակրում, լողացնում, դեղեր տալիս, Վիրակապում: Տիկին Անժելան երախտիքի խոսքեր ասաց Գագիկ Ծառուկյանի և նրա մոր՝ տիկին Ռոզայի, հասցեին, ովքեր հովանավորել են իր ամուսնու վիրահատությունը, այցելել իրենց: Նա նաև երախտիքի խոսքեր է ասում «Առաքելություն Հայաստան» բարեգործական կազմակերպության և Կարմիր խաչի հասցեին, առանց որոնց աջակցության ինքը միայնակ չէր կարող կրել այդ ծանր բերքը: Շաբաթական մեկական անգամ «Առաքելություն Հայաստանից», Երկուական անգամ է Կարմիր խաչից են խնամողներ գալիս, օգնում հիվանդին խնամելու, գնումներ կատարելու, տունը կարգի բերելու հարցերում: Երկու կազմակերպություններն էլ ցույց են տալիս նաև թշշկական օգնություն: Այդ նրանց շնորհիվ է, որ տիկին Անժելան կարողացել է մի փոքր ժամանակ գտնել և թղթին հանձննել հորից լսած պատմության դրվագները, որպեսզի դրանք լա չկորչեն, ինչպես կորան հարցուր հազարավոր տառապայլ-ների եղեռնապատում հուշերը:

Կատարում են տիկին Անժելային տված խոստումը և «Տոհմածառ» խորագրի ներքո տպագրում են նրա հանձնած ձեռագիրը: Մեր թերթում այդ խորագրով էլի ենք նյութեր հրապարակել, որոնք ներկայացնել են առանձին գերդաստանների իրական պատմությունները, քանզի մեր ընդհանուր տոհմածառը կազմվում է տարբեր, թեկուզն ճյուղակուրոր ընտանիքների ոչ գումազարդված պատմություններից:

ՍԵՐԳԵՅ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Անժելա Գարանյանը և Զիվան Խազարյանը:

Մարիամ Խազարյան (1972-2006)

Ցիվան Խաչարյանը և Ամերիա Գառանյանն իրենց թորոսիկ՝ *Shanawish* հետ

սարանում բանաստեղծություն են գրել, Վերնագիրը՝ «Ես այստեղ խորթ եմ», այսինքն՝ եթե հայ եմ, իմ հայկական հողի վրա պետք է ապրեմ, որ ինձ զգամ իմ տանը...

ՍԵՐ զյուղի ութանյա դպրոցն ավարտելոց հետո հարևան Մծարա գյուղում տասնամյա կրթություն ստացա, այնուհետև ընդունվեցի Սուխումի գրադարանային տեխնիկում։ Ավարտեցի և մեր գյուղի N 3 մասսայական գրադարանի վարիչ աշխատեցի, սակայն իմ երաժամկետ էր եռական աերթիանականական

օգնի զանք Երևան՝ հորաքրոջ մոտ:
Անուսնուս հորաքրոյրը բնակվելու տեր
ձարեց, իսկ փեսան և որդին՝ գործարա-
նում աշխատանք, և այդպես 1965թ.
փետրվարի 17-ին Եկանք Երևան և մեեւ
շաբաթից Էլեկտրալամպերի գործարա-
նում աշխատանքի ընդունվեցինք, վարու-
ծով ապրեցինք մինչև 1967թ., հետո գոր-
ծարանի շենքերից մեզ հատկացրեցին
կոմունալ մեկ փոքր սենյակ: Երեք տես-
յակ էր, երեք ընտանիք էինք ապրում
տասու տասուց ամենի աստեղինը ապ-

տեղ և, Վերջապես, 1984թ. ստացանք Երկու սենյականոց բնակարան:

1965 թ. մինչև 1970թ. ես չէի հագեցնում ամեն կողմից հայերեն լսելուց, ամեն տեղ հայերեն կարդալուց: Ես չեմ կարող արտահայտել, թե ինքեպես ինչ գրիունակություն էի ստանում, և ես ինձ իմ տանն էի զգում:

Եկան 90-ական թվականները, շատ դժվար կյանք, ցուրտ, մուր, եղել է երեք օրով հաց չենք կարողացել գնենք, բայց միևնույն է, երբ նայում էի Սասիս սարդին, հոգեպես հագենում էի և ինձ լավ էի զգում:

Մեր ամուսնությունից ուղիղ տասը
տարի տասներկու օր հետո՝ 1972թ.
փետրվարի 23-ին, Աստված մեզ դուստր
պարզեց՝ Մարիամին, և մեր կյանքի
իմաստը փոխվեց...

Սարիանու դպրոցը գերազանց գնահատականներով ավարտելուց հետո ընդունվեց պետհամալսարանի հոգեթքանության բաժին, և այս մուտք, ցույրտ տարիներին ուսանողութիւն էր, շատ անգամ երթևեկություն չէր լինում, ուստքան էր դաստիարակության:

Ավարտելուց հետո նախարարությունից մեկ տարով ուղարկեցին Ծվերիա՝ Գյուտերըդի համալսարանում գիտելիքներ կողականելու համար:

Աշխատում էր Սոցիելոգիայի ազգային ինստիտուտում որպես գիտաշխատող, հետո տեղափոխվեց «Առաքելություն Հայաստան» բարեգործական կազմակերպություն, որտեղից 2006թ. մայիսի 3-ին Երևան-Սոչի հնքնաթիռով գործուժան էր գնում, ավագ դատավոր Հնքնաթիռն ընկապ ծովը...

Այդ ժամանակ նրա երեխան՝ Տիգրանը, մեկ տարեկան տասը ամսական էր, պետք է երեխային թողներ, զնար գործուղման: Մենք բոլորս՝ հայրը, ես, ամուսինը դեմ էինք, որ զնա, սիրտներս վասքան էր կանչազգում, բայց նա ասում էր, որ աշխատանքն է այդպիսին, ընդամենը 8 օր է, կզնա, նաև առիթ է, Արխազիայի մեր առաջանամնեկին նաևտի: Ասմա՞ն:

Այդ չարաբաստիկ օրվանից հետո շնչում ենք միայն, սիրտ ու հոգի չկա, մեր օրու ռածճամ մէ ու պուա...

ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ
ԳԱՐԱՆՅԱՆՆԵՐԻ
ԸՆՏԱՆԻՔԻ ՀԵՏ
ԿԱՏԱՐՎԱԾ ԴԵՊՔԵՐԻ
ՄԱՍԻՆ,

1915 ԹՎԱԿԱՆԻՆ ԿԻՆ ԼԻՆԵԼ ՊՈՆՏՈՍՈՒՄ

Բոլոր տղամարդիկ սպանվել են, 45 ան-
ձից բաղկացած խմբից և ոչ մեկը կենդա-
նի չի մնացել»²²:

ԱԱՌ-ի հյուպատոսը միևնույն ժամանակ նաև որբանոցների հայ երեխաներին մուսուլմաններին, ավազակախմբի անդամներին հանձնելու մասին է վկայում. «Երեխաներին դպցներում կամ որբանոցներում տեղավորելով՝ չեղյալ հայտարարվեց այն ծրագիրը, որը կազմել և հովանավորում էր հովոյ արքեպիսկոպոսը, ըստ որի՝ երեք մուսուլման և երեք քրիստոնյա անդամներից բաղկացած կոմիտեն, որի նախագահը նահանգապետն էր, իսկ փոխնախագահը՝ արքեպիսկոպոսը, իր հսկողության տակ էր Վերցնելու երեխաներին և փոլելու նրանց: Աղջկ երեխաները մուսուլման ընտանիքների խնամակալության են հանձնվում և այս կերպ ցիրուցան լինում: Այն, որ որբանոցները փակվեցին ու երեխաներն այս կերպ այս ու այն կողմ նեսվեցին, մեզ և հովոյ արքեպիսկոպոսի համար երազանքների խորտակում էր: Հովոյ արքեպիսկոպոսն այս ուղղությամբ շատ էր աշխատել, անգամ նահանգապետի աջակցությունն էր ծեռք բերել: Սակայն Միություն և առաջադիմություն կուսակցության տեղական դեկապար Նայի քեզը դեմ դուրս եկավ այս ծրագրին և կարճ ժամանակում կարողացավ խոչնորտել դրա իրականացումը: Բազմաթիվ փոքրահասակ տղա երեխաներ հոդագործներին հանձնելու համար [Փալաթանա, Փուլաթիանե, Աքչապարա] ուղարկվեցին: Որբանոցներում որպես դայակ մնացած չափահաս ամենագեղեցիկ աղջկներին տարան ամենաաղջեցիկ ավագակապետերի տները՝ նրանց հաճույքները բավարարելու համար: Հավաստի աղբյուրներից մեկի համաձայն՝ Միություն և առաջադիմություն կուսակցության անդամներից մեկը քաղաքի կենտրոնում գտնվող սեփական տանն է փակել տասը առջևա՝ իր և իր ընկերների հաճույքները բավարարելու համար: Ավելի երիտասարդ որոշ աղջկներին հարգարժան մուսուլման ընտանիքների տներն են տարել: Ամերիկացի միսիոներների նախսկին աշակերտներից շատերը այժմ միսիոներների հետ մտերիմ մուսուլմանների տներում են գտնվում և Նայի քեյի կողմից այցելությունների չեն արժանանում, սակայն ոչ բոլոր աղջկներն են այսչափ հաջողակ»²³:

Ընտանիքներին, որոնց մոտ են բաշխվել այս երեխաները, ամսավճար է հատկացվել²⁴: Նրանց նաև հնարավորություն է տրվել յուրացնել մուսուլմանացված և հարեմ Վերցված հայ աղջկեների ու կանանց, ինչպես նաև՝ որք մնացած երեխաների ընտանիքներին պատկանող ունեցվածքը²⁵: Կրթության նախարար Շյուքրուի կողմից 1915 թ. հունիսի 26-ին Տրավիդունի նահանգ ուղարկված հեռագիրը հայ երեխաներին որբանոցներում թուրքացներու մասին է²⁶:

Բռնի ծովան քաղաքականության ամենակարևոր քայլը տղա և աղջիկ երեխաների դեմ էր ուղղված։ Թաներ Արչամն այս քաղաքականությունը մեկնաբանելիս որոշակի առօրունու նաև Պոնտում 1915 թ. տեղի ունեցած գործընթացներն է ներկայացնում։

Նպատակը՝ Եղած հնարավորությունների չափով Երիտասարդ աղջկեներին ու տղաներին կամ որբանոցներում տեղափորելով, կամ մուսուլման ընտանիքներին հանձնելով միջոցով իսլամական-թուրքական մշակույթի ոգով դաստիարակելու էր։ Երիտասարդ աղ-

ջիկներին մուսուլմանների հետ բռնի
ամուսնացնելը ևս այս ծրագրի մի մասն
է: Այստեղ կարևոր է այն, որ այս ծովագան

Հ. Հյանը վարդապետ է այս, որ այս գուշական քաղաքականության հիմնական սկզբունքները դեռ նախքան մեծ գաղթի հրականացումն էին ծրագրվել: Զուլման ու ֆիզիկական ոչնչացման քաղաքականությունները զուգահեռ են տարրել, և մանկահասակ աղջիկներին ու տղաներին, իսկ ազգաբանակչությանը տարբեր մեթոդներով սպանելը կամ սովոր ու իշխանություններից ճահվան մատնելը ամբողջ գաղթի ընթացքում նկատելի իրողություններ են եղել²⁷: Մանկահասակ տղա երեխաններին նավ նատեցնելով՝ ծովում խեղդելն օրինակներից միայն մեկն է, որ կարելի է նշել այս իրավիճակի համար: Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո՝ 1919-1921 թթ. Ստամբուլում ընթացող դատական ամենակարևոր գործերից մեկի՝ Տրավիզոնի հայցի ժամանակ այս հարցում իրենց կենսափորձն ունեցող վկաները մանրամասն տեսեկություններ են հաղորդել²⁸:

Օրինակ՝ 1919 թ. ապրիլի 3-ի նիստում մի կին վկայություն է տալիս առաջն, որ Ձենալ Ազմի բերք «տղաներին հավաքերով լաստանավերով Քումքալեռ ուղարկելիս՝ գինվորներին հրամայել է իրենց ցանկությամբ տղաների մի մասին գնդակահարել, մյուս մասին էլ ծովը նետելով բոլորին սպանել»։ Վկան հավետել է նաև, որ նահանգապետը Երեխաներին «մի մասին դեպի Ղեղիրմենդերե է ուղարկել, իսկ մյուս մասին Նիշազի էֆենդիի դեկավարության տակ գտնվող լաստանավերով ծովն է նետել»²⁹։ Ապրիլի 8-ի նիստում վկայություն տվող Տրապազոնի կաթոլիկ միսիոներների ղեկավար իտալացի Լորան Միլքը պատճում է. «Որոշ հայ կանայք ու երեխաներ, քանի որ այնպիսի վայրում էին բնակվում, որ ծովին էր նայում, լաստանավերը նստեցվեցին ու տեղափոխվեցին, սակայն տեսա, որ այդ լաստանավերը դափ-դատակ վերադարձան»³⁰։

Ծովերում ու գետերում խեղիված հայ կանանց ու երեխաների այն դիակները, որոնք հետազոտվ ափ էին դուրս եկել, հոյս կանայք ավագի մեջ են թաղել³¹:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մամուլէն տեղեկացայ թէ այս ամառ, իսկամացած քանի մը Հայեր, Թուրքիայէն Հայաստան երթալով, ուզած են մկրտուիլ, սակայն իրենց փափաքք չէ իրականացած, որովհետեւ Հայ Եկեղեցոյ բոլոր պաշտօնեաները, որոնց դիմած էին կնքուելու նպատակով, զանազան պատճառաբանութիւններով իրենց դիմումը մերժած են:

Ինու ու յաջորդ դարերուն Թուրքերու եւ Թիւրտերու համրանք աւելցած է ի հաշի քանի կամ կամովին իսկամացած Հայերու, պարզ կը դառնայ որ – գէք ներկայ Թուրքիոյ արթեւեան կէսին մէջ – այսօրուան Թուրքերու եւ Թիւրտերու երակներուն մէջ շատ աւելի Հայու արիւն կը հոսի, քան թէ Թուրքի կամ Թիւրտի:

ՄԵՐԺՈՒԱԾ ՄԿՐՏՈՒԹԵԱՆ ՄԸ ԱՌ-ԹԻՒ

Քահանայ մը, օրինակի համար, իր մերժումը բացատրած է ըստով թէ «Սկրտութիւնը show չէ»: Կարծու թէ շատ ամուսնութիւններ, որ մկրտութեան նման հայաստանակէս Եկեղեցոյ խորհուրդներ են, show չըլլան. յատկապէս, եթէ նկատի առնենք Հայաստանի կարգ մը սակաւապետներու – կամ ընթացիկ ռուսաբանութեամբ մը՝ օլիկարիսներու – զաւակներուն այս առիրի ցուցաբերած շաւալութիւններն ու աչք ծակող անձաշակ ցուցանոլութիւնները:

Եթէ մկրտութեան մերժումին պատճառը խնդրակուներուն քրիստոնէական կրօնքի անբաւարար ծանօթութիւնն էր, կարելի էր, շատ լաւ, կնումքն քանի մը օր առաջ մէկ-երկու ժամուան ընթացքին ամփոփ բացատրել Հայ Եկեղեցոյ Հայաստանք, Տասնաբանեայ պատուիրանները, եօթ խորհուրդները եւ այլն ու, շատ-շատ, պատուիրել որ նոր մկրտուողը, տուն դառնալին ետք աւելի խորացնէր քրիստոնէական իր գիտելիքներոց: Եւ այս առնչութեամբ լաւ պիտի ըլլար որ, եթէ արդէն գոյութիւն չունի, թրթելն լեզուով գոքոյկ մը պատրաստուիր, ուր ամփոփ կերպով այս ամենը բացատրուած ըլլար: Ի պէտս այն բոլոր իսկամացած Հայերուն, որ կ'ուզեն իրենց պապերուն հայատութիւնական վերաբանականա:

Թեւե, ճիշդն ըստով, քրիստոնէական կրօնքի անբաւարար ծանօթութիւնը հանողիչ պատճառ մը չի կրնար ըլլար, որովհետեւ բոլոր նորածինները, որ կը մկրտուին, ի՞նչ գիտեն քրիստոնէութեան մասին: Բայց ասով հանդերձ, եւ առանց իրենց կամքք հարցուած այս մերժումին պատճառ այն կասկածն է, որ խնդրակուները, կամ անոնցմէ ոմանք, ծագումով հայ չըլլան, այլ թուրք կամ քիւրտ: Այս պարագային այլ մտահոգուելու եւ կնումքը մերժելու պատճառ չկայ, որովհետեւ, եթէ նկատի առնենք, որ ԺԱ. դարուն առաջին անգամ Հայաստան խուժած Թուրքերը թուաբանակով հայերէն շատ աւելի քիւրտ:

ՍՈՒՐԵՆ ԾՈՎԿԻԿԵԱՆ
«Նոր Յառաջ»

ՄԵՐՋԵՅ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

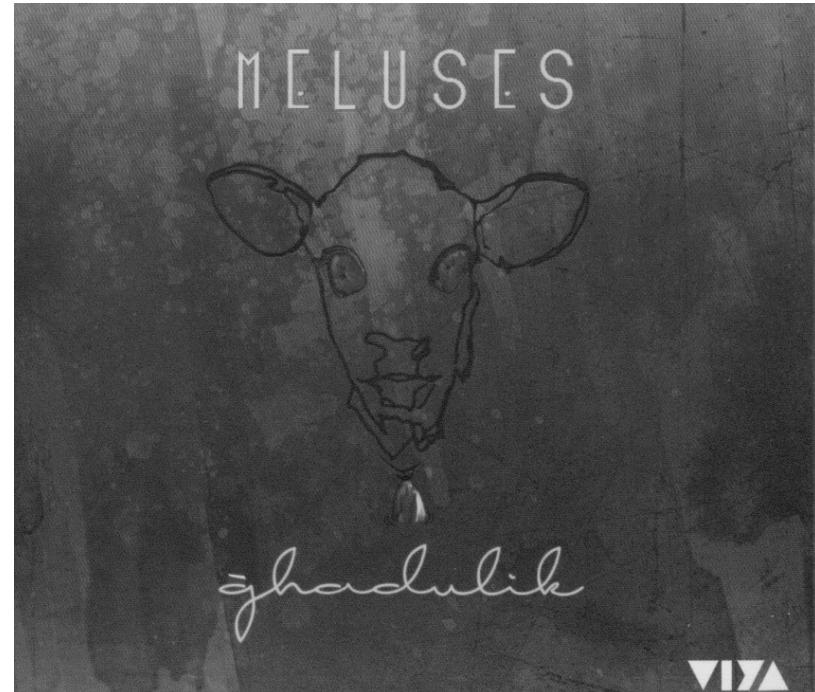
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտաշխատող

ԽՈՓԱՅԻ ԽՈՍՎԱՇՔՈՎ ԵՐԳԵՐԻ ՆՈՐ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Զայն համշենական» թերթի ընթերցողներից շատերը համացանցի միջոցով կամ Լրատվական ռադիոյի եթերում հնչող մեր «Համշենական զրուցարան» հեղինակային հաղորդաշարի շնորհիվ ծանոթ են ստամբուլարնակ համշենցիների «Մելուսես» (Մել լուսոր) վլկա-գրղիմքային խմբի երկու երգերին: Խումքը «Հայաստանում» և շատ համակարգութիւններ է ծեռք բերել և նրանց համար «Զայն համշենական» 2015թ. N 3-4-ում հրապարակեցինք «Մելուսես» ուր խմբի թողարկած «Խաղովիիք» խտակավառակից այդ երկու երգերի («Խաղովիիք», «Գարմի») բնագրերն ու

ոչ ավանդական ոճով, պյուրթեալիստական են, ուստի ընթերցողներին հորդորում ենք՝ դրանք ընդունել այնպէս, ինչպէս կան:

Մյուս երկու երգը ծագումով Խումքի գավառից, ստամբուլարնակ երիտասարդ երգիչ Սալի Յըլմազի վերջերս թողարկած «Մարմին» կոչվող խտակավառական են ընտրվել «Լուսնիքա» և թուրքերն «Էլսիթ»: Խտակավառական անուն է ընտրվել Խումքի գավառի համշենցիների Չամություն (Չամշախոն) գյուղի վերևում գտնվող գեղատեսիկ մարգագետնի անունը: Խտակավառական բաղկացած է 12 երգից, որից մի-

թարգմանությունները: Նշենք, որ խտակավառական բաղկացած է 8 երգից, որից միայն 3-ն է թուրքերեն, մնացյալ 5 երգերը հայերեն են՝ Համշենի բարբառի խոփայի խովածքով:

Մեր ընթերցողների խնդրանքում, թարգմանաբար ներկայացնում ենք նաև խտակավառակի մյուս երգերը: Թարգմանության ընթացքում մենք հանդիպեցինք որոշ խոշընդուների, քանի որ երգերի տեքստերը գրված են

այն մեկն է հայերեն, մյուսը լազգերեն է, մնացած 10-ը երգերը թուրքերեն են: Մեզ մնում է միմիթարվել նրանով, որ շուրջ 300 տարի առաջ քանի կրոնափոխված համշենցիների սերունդները թուրքիայում՝ Ստամբուլում, հայերեն երգեր են երգում և խտակավառական բարբառի խաջողություններ:

